

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-10-86-18>

УДК 94(477)“1940/1980”:378

Найденко Т.О.

Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ОБРАЗУ ВЧИТЕЛЯ НА РАДЯНСЬКОМУ ПЛАКАТІ 1940-Х – 1980-Х РОКІВ

Анотація. У статті на засадах порівняльного та семіотичного аналізу радянських плакатів 1940-х – 1980-х рр. досліджуються особливості художньої репрезентації образу вчителя у радянському масовому образотворчому мистецтві. Виявлено особливості зображення освітян, у динаміці від пізньої сталінської доби до «перебудови». Художні образи, представлені на плакатах, розглядаються у двох дискурсах: ідеологічному та повсякденному. Показано, що у художніх репрезентаціях образу вчителя відбулася еволюція радянського суспільства, його структура, місце освітян у радянській системі, вікова та гендерна специфіка їхньої роботи. З'ясовано зміну ціннісних орієнтацій від соціалістичних до суспільства масового споживання, показано дисонанс між масово-ідеологічним та індивідуально-побутовим, що формували діяльність освітян як суб'єктів культури радянської доби. Аналіз візуальних джерел та їхній порівняння допоміг відслідкувати зміни ціннісних орієнтирів радянського суспільства та витворити проєкцію суспільством змінених ціннісних орієнтирів. Визначено інтерпретацію місця учителя в соціумі, а також адаптацію художньої мови масового мистецтва до завдань соцреалізму. З'ясовано вплив агітації та пропаганди радянського повсякдення на відображення образу вчителя у семіотичному тексті плакату. Робота виконана у межах науково-дослідної теми кафедри культурології Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка «Полілог глобального та регіонального у формуванні соціокультурної ідентичності особистості» (номер державної реєстрації 0120U103840).

Ключові слова: повсякдення, Українська РСР, СРСР, учитель, плакат, масове мистецтво, пропаганда.

Naidenko Taras

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE TEACHER'S IMAGE IN THE SOVIET POSTERS OF THE 1940-1980-IES

Summary. The article examines the peculiarities of the artistic representation of the image of the teacher in the Soviet mass art on the basis of comparative and semiotic analysis of Soviet posters of the 1940s – 1980s. The peculiarities of the image of educators in the dynamics from the late Stalin era to the “perestroika” are revealed. The artistic images presented on the posters are considered in two discourses: ideological and everyday. It is shown that the artistic representations of the teacher's image reflected the evolution of Soviet society, its structure, the place of educators in the Soviet system, the age and gender specifics of their work. The change of value orientations from socialist to mass consumption society is clarified, the dissonance between mass-ideological and individual-household, which formed the activity of educators as subjects of culture of the Soviet era, is shown. Analysis of visual sources and their comparison helped to track changes in the values of Soviet society and to create a projection of society's changed values. The interpretation of the teacher's place in society, as well as the adaptation of the artistic language of mass art to the tasks of socialist realism are determined. The influence of agitation and propaganda of the Soviet everyday life on the reflection of the image of the teacher in the semiotic text of the poster is found out. By 1970s – 1980s, the Society had received a large number of sources from which they could draw information. The teacher finally loses the position of the sacred bearer of knowledge, his work is perceived as a creative process, but social protection from the state has not returned. In the poster, this can be seen in the inclusion of signs and symbols that should codify the function of teaching, a new color and spatial solution, or in general, a return to the principles of the genre. The work was carried out within the framework of the research theme of the Department of Culturology of the Poltava National Pedagogical University named after V.G.Korolenko “Polylogue of the global and regional in the formation of the socio-cultural identity of the individual” (state registration number 0120U103840).

Keywords: everyday life, Ukrainian SSR, USSR, teacher, poster, mass art, propaganda.

Постановка проблеми. За радянської доби освітня система мала власні самобутні традиції та досягнення, які дозволяли сформувати унікальний культурний топос освітянського простору. Він зазнавав значних впливів ідеології, яка, в свою чергу, відбивалася і на соціальному положенні освітян. Чи не найдраматичніших змін зазнавало ставлення вчителів до проблем суспільства, до самих себе, своєї професії, як і ставлення суспільства до освітянина. Зміни ціннісних орієнтирів можна побачити у зміні художньої мови масового мистецтва, одним з видів якого є освітянський радянський плакат.

Мистецтво, згідно з системною моделлю культури М.С. Кагана, це «єдиний плід діяльності, який відтворює людське буття в його цілісності, що дозволяє проникнути в глибинну суть культури яку він представляє. У мистецтві можна знайти знання і цінності, відображення реальності й ідеали» [4, с. 19]. Згідно із семіотичною теорією Ю.М. Лотмана, початково закладений у текст сенс піддається у ході культурного функціонування складним трансформаціям, у результаті чого відбувається «додавання» смислу [6, с. 188–191]. Плакат є особливим видом графіки має свої принципи побудови, власний семіотичний апа-

рата (символи, знаки, образи) та повинен впливати на глядача за допомогою мінімуму виразних засобів. Плакат за радянської доби був популярним засобом трансляції інформації, ідей та пропаганди. Його ідейні властивості зазвичай превалювали над змістом та художнім оздобленням. Аналізуючи плакати, ми можемо дослідити зміни у баченні та сприйнятті образу учителя суспільством радянської доби 1940-х – 1980-х рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Образ викладача та процес його еволюції в українських та радянських плакатах у наш час є недостатньо дослідженим. Цінність професії педагога, та його місце в радянському соціумі вивчено більш детально. Так, із 1960-х рр. значення цієї професії досліджували під час вивчення масової свідомості, ціннісних орієнтувань та процесу життєдіяльності суспільства. Аналіз художніх репрезентацій професії проводилися набагато рідше. В радянську добу вивчали переважно втілення образів робітничих професій (Е.В. Ніколаєва). Продовжують це робити і сучасні дослідники, зокрема О.В. Теплинський, що досліджує репрезентацію наукової інтелігенції в кінематографі. Використання кінематографа як джерела вивчення змін свідомості освітян аналізував О.В. Лук'яненко [5, рр. 67, 130]. Сучасні дослідники розглядають еволюцію зображення професії вчителя переважно через призму кінематографу. Багато уваги приділено самому радянському плакату. У країні видавали тематичні альбоми, каталоги виставок. Так, перше таке серйозне видання було здійснене у 1957 р. [9, с. 2–3]. А згодом було видано оновлений альбом у 1971 р. за матеріалами виставки «Український радянський плакат» [10, с. 15–20]. Видаються аналогічні альбоми і надалі, досліджується творчий шлях та біографії художників-плакатистів. Новий етап вивчення радянського плакатного спадку в Україні відбувся після впорядкування і опрацювання творів з колекції Національної бібліотеки України ім. Вернадського. Радянський плакат цікавить і дослідників графічного дизайну, наприклад окремі твори розглядаються у працях В. Даниленка [3] та Н. Сбітневої [8]. Окрему роботу плакатному мистецтву присвятив В. Шевченко [11, с. 65–90]. Таким чином, тема репрезентації у радянському мистецтві професій, зокрема, професії вчителя, є **недостатньо вирішеною** і потребує подальшого вивчення.

Мета статті – відтворити образ педагога у візуальних медіа текстах за допомогою порівняльного, семіотичного та аналізу медіатекстів. Ми ставили перед собою задачу проаналізувати характери зображених персонажів, проаналізувати використані художні та мистецькі засоби, а також провести антропологічний та гендерний аналіз плакатів.

Виклад основного матеріалу. Аналізовані нами плакати створювалися у різні періоди доби і мали два основні компоненти – соціальний (повсякденний) та естетичний. Завдяки ним ми можемо витворити образ педагога, що знаходиться у постійному соціальному русі та гостро реагує на соціальні зміни в статусі своєї професії, зміни і політичних поглядах суспільства та ідеології. Плакат як один з основних засобів радянської пропаганди використовувався владою

для репрезентації ідеологічних та політичних поглядів партії. І вчитель на плакаті майже завжди є частиною ідеологічно-соціальної функції, яку він виконує. Вчитель є невід'ємною, неділюмою часткою освітнього процесу на який, в свою чергу, впливає ставлення влади до освіти, умов праці та формування образу освітянина в суспільстві. Зміни у ставленні влади до освіти і вчителів відразу відбивалися на мистецтві та плакаті зокрема. Зважаючи на те, що стати відомим художник-плакатист міг лише задовольняючи цензору, можна дійти висновку, що переважна більшість плакатів не містила індивідуальних думок авторів, а була репрезентацією лінії партії щодо освіти в радянського просторі та вчителів як її носіїв і суб'єктів. Тому розглядати ми будемо художні та семіотичні засоби вираження які розкривають не тільки образ вчителя як окремого індивіда, або ж групи індивідів, а образ вчителя яким його хотіла бачити, або ж бачила партія у той, чи інший період радянської епохи.

Діяльність педагога у 1950-х – 1960-х рр. суспільством розцінюється як місія просвітництва, педагог має високий суспільний статус, «цінності професії і професіоналізму були високо значущими для молоді всіх соціально-професійних груп» [2, с. 185].

На плакаті В. Корецького та В. Гицевича «Любить родину» 1949 р. майже вся поверхня виконана у відтінках жовтого та помаранчевого, а, зі слів Й.В. Гете [1, с. 10] «...показує, що жовтий колір справляє безумовно тепле враження і викликає благодушний настрій». Фігура вчителя домінує над дітьми, що розташовані по золотій спіралі, та дивляться у вікно, що уособлює майбутнє. Цей плакат «кличе» нас у свою реальність, якщо прослідкувати за поглядами дітей, ми опинимося у «світлому майбутньому», яке для них є звичайним повсякденням. Вчитель – жінка, як і більшість вчителів, які зображені на плакатах радянської епохи. У центрі, домінантою слугує глобус з кордонами СРСР на ньому, він знаходиться на перехресті вертикальної горизонтальної лінії уваги плакату і, без сумніву, для автора саме він є причиною і єдиним виправданням існування всіх зображених персонажів. На плакаті В.Говоркова «Мой ученик!» 1948 р. настрої і палітра зовсім інші: плакат не має чіткої рамки і розділений по діагоналі на два частини – минуле і майбутнє. Минуле – чорне, старе, але поважне і розумне. Його уособлює вчитель, який є маркером поступовості у передаванні знань, вмінь та навичок молодим поколінням. Майбутнє – біле, не визначене, по Кандінському білий колір – це можливість будь-якого кольору, але тут соціальним та політичним маркером є орден Героя соціалістичної праці, який відразу закріплює за персонажем учня певний соціально-культурний модус.

З кінця 1960-х – початку 1970-х рр. інформація стає доступнішою, а соціальна роль вчителя, як носія знань зменшується. Матеріальну складову життя освітян в цей час можна назвати скромною, молодь йде в професію все рідше, функцію вчителя часто пов'язується з покликанням, а не з престижем.

Плакат В. Корецького «Честь и слава советскому учителю!» 1951 р. виконаний за допомогою золотої спіралі в центрі якої соціальна відзнака

на грудях вчительки. Композиція плакату – це піраміда вписана в спіраль, фон однотонний та прозорий, що допомагає сконцентрувати увагу на постатях дійових осіб. Цікавою є мапа СРСР на стіні, на відміну від плакату 1949 р. «Любите родину», тут зображення країни розмістили не цілком, акцентувавши увагу на Москві.

Плакат З. Праздіної «Добро пожаловать в школу!» 1955 р. віддзеркалює наступний плакат в нашому списку «Добро пожаловать!» Н. Ватоліної – вони обидва збудовані за допомогою вертикальних секторів уваги, але порядком інший: постать вчительки, дівчинка з букетом, інші діти, двері. Фон максимально нейтральний, партійної символіки немає. Активно використовується заспокійливо-оптимістичний жовтий колір. Акцент зроблено не на місці дітей в радянському суспільстві, а на процесі навчання. На цьому та наступному плакатах на відміну від попередніх 1940-х рр. вчитель – не провідник волі партії, а простий функціонал-освітянин.

Плакат Н. Ватоліної «Добро пожаловать!» 1956 р. побудований за допомогою вертикальних секторів уваги: двері марковані «А» класом, кращим у школі, постать молоді вчительки – яка буду вчитися разом з дітьми, дівчинки-першокласниці, та інших дітей. Назву плакату можна трактувати як стосовно до дітей, так і стосовно молоді вчительки, якщо припустити, що це її перший клас. Тло плакату не містить жодних акцентів, вони не важливі, знову використовується жовтий колір, але на відміну від інших плакатів тут трактується як свято не майбутнє дітей, або необхідність копіювати досягнення вчителя заради досягнення успіху, ні, тепер сам процес навчання – свято, про що свідчать букети квітів в руках дітей, та відсутність партійної символіки.

Плакат «Освіта – надбання народу» за авторством С. Девишека, Ю. Жолудева і С. Филатова 1963 р. має певні ознаки, які тепер можна спробувати класифікувати як типові для освітянського плакату 1950-х – 1960-х рр. Це використання жовтого «сонячного» кольору, заради надання процесу і результату освіти оптимізму, зменшення соціальної ролі вчителя-ментора (від позбавлення його соціально значущих ознак у двох попередніх плакатах, до зникнення поста-ті вчителя у цьому – постаті на плакаті можна ідентифікувати і як молодих вчителів і я старшокласників), використання солярного символізму (замість глобусу СРСР, який замінював сонце), елементи конструктивізму в дизайні плакату є виключенням, але типовою є відсутність конкретизованого фону та розмитість часово-просторових орієнтирів.

Плакат Д. Обозненка «Папа вызван в школу...» 1965 р. є карикатурою, але виконаний в масштабі плакату і лише підкреслює ті процеси, свідками яких ми стали аналізуючи попередні плакати: на перший погляд знову домінує жовтий колір, але він змішаний з коричневим, цвітом землі, застигlosti, сталості. Постать вчителя маленька та безпомічна, він вже не на головних ролях в соціумі. Він позбавлений захисту системи, тепер вона на боці батьків і саме вони встановлюють правила. Інші риси збереглися – не деталізований фон, невелика кількість деталей, вертикальна секторна композиція. Тепер

плакат не кличе у свій просторовий топос, як у 40х рр., не кличе в реальність «нової школи», він зосереджений на соціальному та повсякденні. Навіть більше, зник позитив, та стерильність зображення.

Плакат А. Шульгана «Вчитель, товариш, наставник» 1975 р. поєднує в собі риси майже зі всіх розглянутих плакатів: лаконічність фону та дизайнських засобів, мінімалізм зображення, домінування коричневого – приземленого кольору, позбавлення мрії про прекрасне майбутнє як додаткової реальності у плакаті. Відсутність золотої спіралі, пірамідальної, або секторної основи зображення – вчитель і учні тепер на одній лінії і виконані в одній кольоровій палітрі, тепер вони рівні. Але образ вчителя автор намагається врятувати соціальними нагородами та досвідом, вчитель на плакаті вже не молодий. Акцент зміщено з політичної пропаганди, до пропаганди праці, знак-інструмент навіть розмістили в руках вчителя. Він тепер не носій знань, а лише досвіду, вмінь на навичок.

Плакат В. Рибакіна «За славний труд, за дело благородное, учителям спасибо всенародное!» продовжує лінію плакатів в яких автори шукають нову іконографію образу вчителя, яка б відповідала зміні їх соціального статусу: тут використаний шаблон піраміди в розташованні фігур дійових осіб, це повинно підкреслювати голівування вчительки, але це нівелюється віком дітей, вона просто вища, а не головніша. Жовтий колір не з'явився, хоча зник і дисгармонійний коричневий, на зміну йому прийшов жовто-зелений, образ зеленого у Кандінського – це образ застою, спокою, але при додаванні жовтого він бачить у цьому поєднанні юнацький оптимізм [7, с. 337]. На тлі розташовані фігури представників робітничих спеціальностей, тепер вчитель вчить виключно майбутніх робітників – образу держави, глобусу, мапи, символів єдності немає. Діти дивляться не у світле майбутнє, вони дивляться на вчительку і на глядача, а їх майбутнє вже визначене і знаходиться у них за спинами в просторі плакатного хронотопу.

З часом, у 1970-х – 1980-х рр. роль вчителів як вихователів «будівників комунізму» почала сходити нанівець, вони втратили монополію на знання і кількість плакатів присвячених ним зменшилася, на перший план вийшли теми спорту та дитинства. Вчитель тепер – не герой, максимум друг, наставник, для якого професія, це покликання, а не престижна та соціально-важлива робота, схвалювана суспільством та необхідна партії. Не зважаючи на популярність в кінці 70х на поч. 80х рр. образу вчителя експериментатора та новатора і зміні графічної мови присвячених ним плакатів, останній проаналізований нами плакат, робота «Дорогим учителям всенародное спасибо!» В. Карпова 1980 р. – умовно класичний. Не деталізоване тло з образами «вдячного населення», вчителька без чітких хронологічних маркерів, їй може буди і тридцять років і п'ятдесят, вчитель – знову функція, чий вік не важливий. Жовтий колір знову повернувся до вчительського плакату, нагорода на грудях як ознака соціального схвалення, по набору знаків цей плакат виглядає застарілим на 40 років і спробою «повернутися в минуле».

Висновки і пропозиції. На прикладах конкретних візуальних медіа текстів радянських плакатів ми провели аналіз еволюції образу вкладача. В процесі дослідження ми з'ясували, що образ вчителя, педагога змінювався в залежності від соціальних, політичних, економічних реалій, та ці зміни дозволяють поділити еволюцію образу вчителя на етапи. Уявити, в загальному розумінні, згідно аналізу обраних плакатів в їх хронологічних межах можна наступним чином:

– 1940-ті – 1950-ті рр.: вчитель – утілення образу героя-просвітника, він жертвний, його робота – місія спасіння від жаху незнання, він є авторитетом і в суспільстві і у школі. В плакаті це підкреслено геометрією просторових рішень, просторовими та хронологічними межами зображень та використанням низки графічних кольорових кодів;

– 1960-ті рр.: складніші для вчителів, як робітників сфери освіти, їх праця тепер не чудо, а просто покликання, авторитет зменшено, а діяльність зведена до виконання функції надавання освітніх послуг. Це підкреслюється втратою вчителем на плакаті соціальних нагород, зменшення політичної присутності у графічній мові та витіснення вчителя на узбіччя соціального життя, втрата захисту від держави;

– 1970-ті – 1980-ті рр.: суспільство отримує велику кількість джерел, звідкіля вони можуть черпати інформацію. Вчитель остаточно втрачає позицію сакрального носія знань, його праця сприймається як творчий процес, але соціальний захист від держави так і не повернувся. В плакаті це можна побачити в інклюзії знаків і символів, що повинні кодифікувати функцію вчителювання, новим кольоровим та просторовим рішенням, або взагалі, поверненням до засад жанру.

Список літератури:

1. Гете І.В. Вчення про колір. Теорія пізнання. Москва : Ленанд, 2016. 200 с.
2. Грушин Б.А. Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения. В 4 кн. Книга 1. Москва : Институт философии, 2001–2006. 624 с.
3. Даниленко В.Я. Дизайн України у світовому контексті художньо-проектної культури. Харків : Колорит, 2005. 244 с.
4. Каган М.С. Філософія культури. Санкт-Петербург : Издательский дом СПбГУ, 1996. 416 с.
5. Lukyanenko O.V. Myths and Legends of De-Stalinization: The Debris of Everyday Perception of Politicians in the Minds of Educators of the UkrSSR in 1953–1964 : Monograph. Poltava : Simon, 2018. 298 p., v-vii, ill.
6. Лотман Ю.М. К современному понятию текста / История и типология русской культуры. Санкт-Петербург : Искусство Санкт-Петербурга, 2002. 768 с.
7. Пилигайтцева Ю.И. Теория цвета Василия Кандинского. *Ученые записки Орловского государственного университета*. 2015. № 2. С. 337–339.
8. Сбитнева Н.Ф. Історія графічного дизайну : навч. посібн. Харків : ХДАДМ, 2014. 221 с.
9. Український радянський плакат / упоряд.: Б.С. Бутник-Сіверський, А.О. Кожухов. Київ : Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури, 1957. 157 с.
10. Український радянський плакат / авторка вступної статті та упорядник М.О. Склярська. Київ : Мистецтво, 1971. 127 с.
11. Шевченко В.Я. Композиція плаката : навч. посібн. Харків : ХДАДМ, 2004. 123 с.

References:

1. Goethe, I.V. (2016). *Vchennja pro kolir. Teorija piznannja* [The doctrine of color. Epistemology]. Moscow: Lenand. (in Ukrainian)
2. Grushin, B.A. (2001). *Chetyre zhizni Rossii v zerkale oprosov obshchestvennogo mneniya* [Four lives of Russia in the mirror of public opinion polls]. Moscow: Institute of Philosophy. (in Russian)
3. Danilenko, V.Y. (2005). *Dyzajn Ukrajinu u svitovomu konteksti khudozhnjo-proektnoji kuljтуры* [Design of Ukraine in the world context of art and design culture]. Kharkiv: Coloryt. (in Ukrainian)
4. Kagan, M.S. (1996). *Filosofija kuljтуры* [Philosophy of culture]. St. Petersburg: St. Petersburg State University Publishing House. (in Ukrainian)
5. Lukyanenko, O.V. (2018). Myths and Legends of De-Stalinization: The Debris of Everyday Perception of Politicians in the Minds of Educators of the UkrSSR in 1953–1964: Monograph. Poltava: Simon.
6. Lotman, Y.M. (2002). K sovremennomu ponyatiyu teksta [To the modern concept of the text]. *Istoriya i tipologiya russkoy kul'tury* [History and typology of Russian culture]. St. Petersburg: The Art of St. Petersburg, pp. 188–191.
7. Pilyugaitseva, Y.I. (2015). Teoriya tsveta Vasiliya Kandinskogo [Vasily Kandinsky's color theory]. *Scientific notes of Orel State University*, vol. 65, no. 2, pp. 337–339.
8. Sbitneva, N.F. (2014). *Istoriya ghrafichnogho dyzajnu* [History of graphic design]. Kharkiv: KhDADM. (in Ukrainian)
9. Butnik-Siversky, B.S., & Kozhukhov, A.O., (1957). *Ukrainskyj radjanskyj plakat* [Ukrainian Soviet poster]. Kyiv: State Publishing House of Fine Arts and Music Literature. (in Ukrainian)
10. Sklyarska, M.O. (1971). *Ukrainskyj radjanskyj plakat* [Ukrainian Soviet poster]. Kyiv: Art. (in Ukrainian)
11. Shevchenko, V.Y. (2004). *Kompozycja plakata* [Poster composition]. Kharkiv: KhDADM. (in Ukrainian)